

УГОЛОВНОЕ ПРАВО, УГОЛОВНО-ИСПОЛНИТЕЛЬНОЕ ПРАВО

УДК 343.22:343.915(477)

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ДІТЕЙ ЗГІДНО ІЗ ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

Максим КОРНІЄНКО,кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри публічного управління та адміністрування
Одеського державного університету внутрішніх справ

АНОТАЦІЯ

Статтю присвячено визначенню деяких особливостей кримінальної відповідальності дітей згідно з чинним законодавством України та розгляду прогалин у праві з можливими шляхами вирішення. Проаналізовано форми кримінально-правового впливу на неповнолітню особу, яка вчинила злочин, за чинним Кримінальним кодексом України, а саме: звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру; звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності та відбування покарання у зв'язку із закінченням строків давності; звільнення неповнолітнього від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру; звільнення неповнолітнього від відбування покарання з випробуванням; умовно-дострокове звільнення неповнолітнього від відбування покарання; призначення неповнолітньому покарання та його виконання; погашення та зняття судимості неповнолітнього.

Ключові слова: діти, неповнолітні, малолітні, кримінальне провадження, кримінальна відповідальність.

SOME FEATURES OF CRIMINAL RESPONSIBILITY CHILDREN UNDER THE LEGISLATION OF UKRAINE

Maksym KORNIENKO,Candidate of Law Sciences, Associate Professor,
Professor of the Department of Public Administration and Administration
of Odessa State University of Internal Affairs

SUMMARY

The article is devoted to the definition of some peculiarities of children's criminal responsibility in accordance with the current legislation of Ukraine and consideration of gaps in the law with possible ways of their solution. The forms of criminal legal influence on a minor who committed a crime under the current Criminal Code of Ukraine are analyzed: such as the release of a juvenile from criminal liability with the use of coercive measures of an educational nature; the release of a juvenile from criminal responsibility and serving a sentence in connection with the expiration of the limitation period; release of a juvenile from punishment with the use of compulsory measures of educational nature; release of a minor from serving a sentence with a trial; conditional release of a juvenile from serving a sentence; appointment of a juvenile to punishment and its execution; repayment and custody of a minor.

Key words: children, minors, minors, criminal proceedings, criminal responsibility.

Постановка проблеми. Злочинність неповнолітніх завжди була і залишається гострою та суспільно значущою проблемою, розглядаючи яку необхідно виділити сукупність обставин і факторів, що сприяють збільшенню з кожним роком злочинів, скоєних дітьми. Співробітники поліції різних структурних підрозділів (слідчі, інспектори ювенальної превенції, оперуповноважені карного розшуку, інспектори патрульної поліції, дільничні інспектори поліції та інші) опиняються в ситуаціях контакту з дітьми, які скоїли кримінальні злочини, проте, не дивлячись на тяжкість скоєного проступку, кожен випадок потребує особливої уваги щодо забезпечення і дотримання прав дитини. Кожен поліцейський повинен розуміти, що стосовно злочинів, скоєних дітьми, закон передбачає деякі особливості розгляду матеріалів та відповідальності дітей, а також не можна нехтувати психологічними особливостями дитини, що може призвести до руйнування її подальшого життя.

Мета та завдання статті – визначити деякі особливості кримінальної відповідальності дітей згідно з чинним законодавством України та розглянути прогалини в праві з можливими шляхами вирішення.

Стан дослідження. Варто зазначити, що теоретичним питанням дослідженням кримінальної відповідальності дітей присвячені роботи таких науковців: Г.А. Алієва, І.П. Васильківської, В.В. Вітвіцької, Б.М. Ворника, О.М. Джузи, П.С. Матишевського, В.П. Мироненко, О.Є. Михайлова, О.Є. Мойсєєвої, В.Ф. Мороза, В.М. Оржеховської, Л.І. Романової, В.Я. Рибальської та інших авторів.

Виклад основного матеріалу. У зв'язку з аналізом деяких особливостей кримінальної відповідальності кваліфікації посягань, учинених дітьми, потрібно виділити декілька категорій: по-перше, це діти, які не досягли повноліття, тобто 18-річного віку; по-друге, діти, які не досягли віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність;

по-третє, діти, які у зв'язку з віковими особливостями не усвідомлюють значення вчинюваних дій або, як ще кажуть деякі криміналісти, які характеризуються віковою неосудністю.

Велике значення для індивідуалізації особи підозрюваного під час вирішення питань, пов'язаних із застосуванням до нього кримінального і кримінального процесуального закону, має з'ясування даних про його вік. Так, ч. 2 ст. 22 КК України містить вичерпний перелік злочинів, у разі вчинення яких особи, що вчинили злочини віком від чотирнадцяти до шістнадцяти років, підлягають кримінальній відповідальності [1].

Установочні дані дитини (число, місяць і рік народження неповнолітнього) встановлюються на підставі таких документів, як паспорт, свідоцтво про народження, копії яких долучаються до матеріалів провадження. Якщо інформація про вік особи є суперечливою, то необхідно звернутись із запитом до відповідних органів за місцем реєстрації народження неповнолітнього у разі відсутності документів або неможливості одержання документів, вік неповнолітнього встановлюється судом на підставі висновку судово-медичної експертизи.

Відповідно до вимог ч. 1 ст. 485 КПК України, у кожному кримінальному провадженні стосовно неповнолітнього з'ясовується стан його здоров'я та рівень розвитку, а (за наявності даних про розумову відсталість неповнолітнього, не пов'язану з психічною хворобою) також з'ясовується те, чи могла така особа повністю усвідомлювати значення своїх дій і якою мірою могла керувати ними. Інформація про стан здоров'я та загальний розвиток неповнолітнього може вплинути на вирішення таких важливих питань, як обрання запобіжного заходу, міри покарання тощо. Для оцінки стану здоров'я неповнолітнього з'ясовують у свідків, батьків, опікунів, піклувальників те, чи не хворів неповнолітній тяжкими хворобами, чи немає у нього психічних або фізичних вад, які його здібності щодо логічного мислення, чи не відстає він у розвитку від однолітків. Якщо неповнолітній перебував на обліку у зв'язку з психоневрологічними захворюваннями або лікувався у відповідному закладі, то слід витребувати необхідні медичні документи. За наявності даних про розумову відсталість неповнолітнього (відповідно до статей 101, 485 КПК України) призначають судово-психологічні експертизи або комплексні психолого-психіатричні експертизи [2].

Важливим є дослідження даних, які характеризують особу неповнолітнього. Як убачається, органи досудового розслідування долучають до матеріалів кримінального провадження характеристики з місця навчання, роботи, а також довідки з ювенальної поліції про те, чи перебувала особа на обліку, коли і за які правопорушення її взяли на облік, коли служба у справах дітей розглядала цю справу, чи притягувалася така особа до адміністративної відповідальності тощо. Для характеристики особи неповнолітнього слід зібрати дані про те, де він навчався або працював, з'ясувати його поведінку за місцем навчання або роботи та за місцем проживання, встановити те, чи не вчиняла ця особа правопорушень, чи не перебувала на обліку в службі у справах дітей, які заходи впливу застосовувались до цієї особи.

Під час розгляду кожного кримінального провадження також слід з'ясувати умови життя і виховання дитини, сімейно-побутові умови, характер контактів з оточенням. Для цього необхідно зібрати дані про родину неповнолітнього, про його батьків, опікунів або піклувальників, інформацію про побутове оточення, зв'язки, відносини вдома та в колективі, де ця особа працює або навчається, його ставлення до роботи, взаємини з оточуючими, характер й ефективність виховних заходів, які раніше застосовувались

до нього. Велике значення має коло осіб, з якими спілкується неповнолітній та які мають вплив на його виховання, як правило, саме від повнолітніх знайомих часто надходять пропозиції щодо вчинення злочинів дітьми.

Відповідно до пункту 5 постанови Пленуму Верховного Суду України від 16 квітня 2004 року № 5 «Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх» [4], з'ясування впливу дорослих підмовників та інших осіб, які втягнули неповнолітнього у злочинну діяльність, є прямим обов'язком органів досудового розслідування. Відповідно до положень п. п. 1, 2 ч. 2 ст. 52 КПК України, обов'язкова участь захисника забезпечується у кримінальному провадженні щодо осіб, які підозрюються або обвинувачуються у вчиненні кримінального правопорушення віком до 18 років (із моменту встановлення факту неповноліття або виникнення будь-яких сумнівів у тому, що особа є повнолітньою); щодо осіб, стосовно яких передбачається застосування примусових заходів виховного характеру (з моменту встановлення факту неповноліття або виникнення будь-яких сумнівів у тому, що особа є неповнолітньою) [2].

Також повинні вказати, що, враховуючи біологічні, психологічні та соціальні особливості дітей, закон, по-перше, забезпечує посилену кримінально-правову охорону, по-друге, передбачає особливості притягнення до відповідальності, звільнення від відповідальності, призначення покарання, звільнення від покарання і його відбування. Ця позиція базується на міжнародно-правових актах, зокрема на Декларації прав дитини, у Преамбулі якої зазначається, що неповнолітні (у зв'язку з фізичною і розумовою незрілістю) потребують спеціальної охорони і захисту, включаючи належний правовий захист [3].

Норми, спрямовані на забезпечення нормального фізичного і психічного розвитку неповнолітніх, вміщено в низці статей Загальної частини Кримінального кодексу України. До них належать ті, що регламентують вік, із якого може наставати кримінальна відповідальність (ст. 22); вони передбачають, що обставиною, яка пом'якшує покарання, є вчинення злочину неповнолітнім (п. 3 ч. 1 ст. 66), а обставинами, які обтяжують покарання, вчинення злочину щодо малолітнього (п. 6 ч. 1 ст. 67) або з використанням малолітнього (п. 9 ч. 1 ст. 67) [1].

Розділ XV Загальної частини ККУ передбачає відставання у психічному розвитку неповнолітнього, встановлене судовою психолого-психіатричною експертизою, що має враховуватися під час вирішення питання про те, чи міг неповнолітній повністю усвідомлювати значення своїх дій і якою мірою керувати ними. Якщо внаслідок відставання у психічному розвитку неповнолітній не був здатний повною мірою усвідомлювати свої дії (бездіяльність) та/або керувати ними, то він повинен визнаватися обмежено осудним, що враховується під час визначення правових наслідків учиненого посягання відповідно до ч. 2 ст. 20 КК України [1]. Затримання дитини за підозрою у вчиненні злочину проводиться лише за наявності однієї з підстав: дитину застали під час вчинення злочину або безпосередньо після його вчинення; потерпілий та очевидці вказали на дитину, яка вчинила злочин; на дитині, що підозрюється, або на її одягу (при ній або в її житлі виявлено явні сліди злочину); є ухвала слідчого судді або суду про примусовий привід.

Підстава кримінальної відповідальності неповнолітніх та її принципи, які діють стосовно повнолітніх осіб. У розділі XV Загальної частини КК зосереджено лише норми, які стосуються деяких особливостей кримінальної відповідальності й покарання неповнолітніх; установлюють більш широкі (ніж щодо повнолітніх) умови звільнення від кримінальної відповідальності, зокрема із застосуванням

примусових заходів виховного характеру; містять обмеження щодо суворості видів і розмірів покарань, інших заходів кримінально-правового характеру; передбачають більш м'які вимоги (умови) для звільнення від кримінального покарання; регламентують вимоги щодо погашення і зняття судимості.

Форми кримінально-правового впливу на неповнолітню особу, яка вчинила злочин, за чинним КК України: звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру (ст. 97 ККУ); звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності та відбування покарання у зв'язку із закінченням строків давності (ст. 106 ККУ); звільнення неповнолітнього від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру (ст. 105 ККУ); звільнення неповнолітнього від відбування покарання з випробуванням (ст. 104 ККУ); умовно-дострокове звільнення неповнолітнього від відбування покарання (ст. 107 ККУ); призначення неповнолітньому покарання та його виконання (ст. 98, ст. 103 ККУ); погашення та зняття судимості неповнолітнього (ст. 108 ККУ) [1].

Звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності не є метою, до якої слід прагнути під час розгляду будь-якої кримінальної справи. За загальним правилом, будь-яка особа, яка вчинила злочин, повинна понести кримінальну відповідальність і бути піддана покаранню. Проте Верховний Суд України орієнтує на те, щоб суди обговорювали питання про можливість застосування примусових заходів виховного характеру замість кримінального покарання під час вирішення питання про відповідальність неповнолітнього за злочин відповідного ступеня тяжкості.

Звільнення від кримінальної відповідальності допускається лише тоді, коли завдання, які стоять перед КК, можуть бути досягнуті й без застосування найбільш суворих кримінально-правових заходів.

До неповнолітніх можуть бути застосовані як загальні види звільнення від кримінальної відповідальності, так і спеціальний вид звільнення від кримінальної відповідальності-неповнолітніх (звільнення від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру). За наявності одночасно кількох підстав для звільнення перевагу слід надавати тій, яка за правовими наслідками є найбільш сприятливою для забезпечення інтересів неповнолітнього.

Кодекс передбачає застосування щодо неповнолітніх специфічного виду звільнення від кримінальної відповідальності (із застосуванням примусових заходів виховного характеру). Такі заходи не є кримінальним покаранням, істотно відрізняються від них за своєю суворістю. Так, ці примусові заходи виховного характеру є заходом державного примусу, яка застосовується незалежно від бажання винного, їх покладення, крім іншого, зумовлене необхідністю позбавлення неповнолітнього, який учинив злочин, ілюзії про безкарність його дій.

Примусові заходи виховного характеру до неповнолітніх можуть застосовуватися одним із специфічних видів звільнення від кримінальної відповідальності (в порядку звільнення таких осіб від кримінального покарання), а також щодо особи, яка в період від 11 років до досягнення віку, з якого може настати кримінальна відповідальність, вчинила суспільно небезпечне діяння. Види цих заходів однакові, вони передбачені ч. 2 ст. 105 ККУ. Умови застосування відрізняються від кожного із цих кримінально-правових інститутів. У ст. 97 установлено умови звільнення від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру та підстави їх скасування, а в ч. 1 ст. 105 ККУ – умови звільнення від покарання із застосуванням таких заходів [1].

Застосування розглядуваного виду звільнення від кримінальної відповідальності є правом суду, а не його обов'язком. При цьому суд може застосувати таке звільнення, встановивши наявність умов, зазначених у ч. 1 ст. 97 ККУ. Позиція самого неповнолітнього, його законних представників не має вирішального значення для суду. Однак застосування такого заходу, як передання неповнолітнього під нагляд батьків чи осіб, які їх замінюють (п. 3 ч. 2 ст. 105 ККУ), можливе лише за згоди осіб, що здійснюватимуть такий нагляд [1].

Вид примусових заходів виховного характеру, тривалість застосування тих із них, що мають строковий характер, та зміст обмежень обираються судом з урахуванням у принципів тих обставин, які виступають загальними засадами призначення покарання.

Таким чином, під час вибору примусових заходів виховного характеру суд має враховувати характер і ступінь суспільної небезпеки вчиненого злочину, особу винного, обставини, які пом'якшують чи обтяжують покарання за цей злочин. При цьому суд не зв'язаний санкцією статті Особливої частини КК, якою передбачений злочин, від відповідальності за який звільняється неповнолітній. Водночас примусові заходи виховного характеру призначаються з урахуванням положень, викладених у ч. 2 ст. 105, можуть бути призначені виховні заходи, прямо вказані в цій статті КК (перелік вичерпний); тривалість виховного заходу, передбаченого п. 5 ч. 2 ст. 105, направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи не може перевищувати встановленого терміна, тобто не більше трьох років; виховні заходи, передбачені пунктами 2 і 3 ч. 2 ст. 105, можуть призначатися строком не більше ніж до досягнення повноліття. До неповнолітнього може одночасно бути застосовано кілька примусових заходів виховного характеру, передбачених ч. 2 ст. 105 ККУ, якщо застосування одного із них не виключає можливості застосування іншого. Наприклад, направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків робить непотрібним установлення обмежень дозволів і встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього або ж передання неповнолітнього під нагляд батьків. Покладення на неповнолітнього, який досяг п'ятнадцятирічного віку, має майно, кошти або заробіток, обов'язок відшкодування заподіяних майнових збитків повинно супроводжуватися застосуванням примусових заходів, пов'язаних із тривалим виховним впливом [1].

Уважаємо, що неповнолітньому в усіх випадках має проголошуватися застереження, зокрема тоді, коли суд визнає за необхідне застосувати також і більш суворі примусові заходи виховного характеру. Поряд із застосуванням одного чи кількох примусових заходів виховного характеру суд може в передбаченому законом порядку призначити неповнолітньому вихователя.

Кримінальний кодекс України передбачає примусові заходи виховного характеру, які призначаються неповнолітнім після досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність. Ці заходи, відповідно до ч. 2 ст. 97, можуть бути застосовані й щодо неповнолітнього, який не досяг віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність. Застосування примусових заходів виховного характеру до такої особи не пов'язане з її звільненням від кримінальної відповідальності, оскільки вона, не будучи суб'єктом злочину, не підлягає відповідальності.

Застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітнього який не досяг шістнадцяти (а в деяких випадках чотирнадцяти) років, є єдиним й остаточним заходом. Незалежно від його поведінки в період виконання таких заходів вони не можуть бути скасовані й замінені на більш суворі заходи впливу. Закон не передбачає також за-

міни одного примусового заходу на інший (у зв'язку з невиконанням покладених судом обмежень, вимог, обов'язків).

Час, упродовж якого неповнолітній може бути притягнутий до кримінальної відповідальності (у зв'язку з ухиленням від виконання примусових заходів виховного характеру), визначається з урахуванням інших статей КК та змісту призначених йому заходів. При цьому треба враховувати такі положення: ухилення від примусових заходів виховного характеру, які виконуються протягом певного часу (якщо воно здійснюється протягом терміна, на який застосовано такий захід); невиконання певних дій має оцінюватися ухиленням, якщо сплив строк, визначений для вчинення судом; у будь-якому разі притягнення до кримінальної відповідальності неможливе, якщо закінчився строк давності притягнення до кримінальної відповідальності, встановлений КК. Відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 106 ККУ, він становить два роки.

Скасування примусових заходів виховного характеру означає, що провадження у кримінальній справі неповнолітнього відновлюється. Він притягується до кримінальної відповідальності, тому до нього можуть бути застосовані всі заходи, передбачені КК за вчинений злочин. Водночас повторне звільнення від кримінальної відповідальності (з інших передбачених КК підстав (крім амністії та помилування)) хоч прямо й не заборонене законом, проте наряд доцільне, враховуючи характеристику особи винного, який щиро не покався, своєю поведінкою не підтвердив, що перестав бути суспільно небезпечним і не виправдав виявленої щодо нього довіри.

Якщо неповнолітній у період відбування примусових заходів виховного характеру учиняє інший злочин, то це свідчить про ухилення від таких заходів, насамперед від винесеного йому застереження. Тому вони мають бути скасовані, а винний притягнута до кримінальної відповідальності за обидва злочини. Тобто має місце сукупність злочинів, покарання при цьому призначається за правилами, визначеними в ст. 70 та ч. 2 ст. 103 ККУ.

Зазначимо, що з усіх видів покарань, передбачених ККУ, до неповнолітніх можуть бути застосовані лише ті, які прямо вказані в ст. 98 ККУ. Вони не пов'язані з позбавленням волі, оскільки основні види покарання вказані у відповідному порядку: від менш до більш тяжкого (штраф; громадські роботи; виправні роботи; арешт; позбавлення волі на певний строк).

До неповнолітніх не може застосовуватися конфіскація майна (це ухвалила колегія суддів палати з кримінальних справ верховного суду України 28.10.2003 року), обмеження волі, довічне позбавлення волі. Не можуть бути призначені неповнолітнім і такі специфічні покарання, як позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу, службові обмеження для військовослужбовців, тримання в дисциплінарному батальйоні. Коли вказані покарання передбачені санкцією статті Особливої частини КК, за якою засуджується неповнолітній, вони не призначаються, а суд обирає покарання з інших, які названі в ст. 98 ККУ [4]. Неповнолітньому, який уперше вчинив злочин невеликої тяжкості, покарання у вигляді позбавлення волі не призначається. Таким засудженим мають бути призначені такі покарання (з урахуванням ст. 98 КК України): штраф, громадські роботи, виправні роботи, арешт.

Деякі особливості кваліфікації кримінальних правопорушень за участю дітей закріплені у Постанові Пленуму Верховного Суду України від 16 квітня 2004 року № 5

«Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх» [4], розміщеному на сайті Верховного Суду України аналізі судової практики у справах про злочини неповнолітніх і втягнення їх у злочинну діяльність; листі судової палати у кримінальних справах Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 18 липня 2013 року № 223-1134/0/4-13 «Про практику здійснення судами кримінального провадження щодо неповнолітніх» [5]; узагальненні судової палати у кримінальних справах Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 16 січня 2017 року «Про практику здійснення судами кримінального провадження щодо неповнолітніх» [6].

Висновки. Підсумуємо вищевикладене, що сьогоденні чинне законодавство України передбачає особливості притягнення до кримінальної відповідальності дітей (залежно від віку дитини і тяжкості скоєного проступку). Досвід багатьох країн світу свідчить про те, що проблема скоєння дітьми злочинів є дуже болючою для суспільства, тому захист дитини є одним із пріоритетних завдань кожної держави. Законодавець в Україні захищає дитину, яка є у конфлікті із законом, але ж немає чіткого механізму і вертикалі державних органів, які б займалися дитиною після скоєння злочину і профілактикою до скоєння злочину, немає системної державної програми та плану профілактичних заходів у державі про недопущенню скоєнню правопорушень дітьми, кожен державний орган, який працює з проблемними дітьми, робить це самостійно, не співпрацюючи з іншими державними органами, які працюють із дітьми.

Список використаної літератури:

1. Кримінальний кодекс України: Кодекс від 05.04.2001 року №2341-III. Відомості Верховної Ради України. 2001 року. №25–26. Ст. 131.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України: Кодекс від 13.04.2012 №4651-VI. Відомості Верховної Ради України. 2013. №9–10, №11–12, №13. Ст. 88.
3. Декларація прав дитини: Міжнародний документ від 20.11.1959 року. Прийнята резолюцією 1386 (XIV) Генеральної Асамблеї ООН. Лист Міністерства юстиції. № III-16216/10.2 від 19.08.2015.
4. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 16.04.2004 року № 5 «Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх».
5. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 18.07.2013 року № 223-1134/0/4-13 «Про практику здійснення судами кримінального провадження щодо неповнолітніх».
6. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 16.01.2017 року 223-66/0/4-17 «Про практику здійснення судами кримінального провадження щодо неповнолітніх».

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРА

Корнієнко Максим Вікторович – кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри публічного управління та адміністрування Одеського державного університету внутрішніх справ

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Korniienko Maksym Viktorovych – Candidate of Law Sciences, Associate Professor, Professor of the Department of Public Administration and Administration of Odessa State University of Internal Affairs

oduvs2015@ukr.net